

ЕПІСТОЛЯРІЙ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: МОВНОСТИЛЬОВИЙ АСПЕКТ

THE EPISTOLARY OF GRIGORY SKOVORODA:
LINGUISTIC AND STYLISTIC ASPECT

Цівун Н.М.,

orcid.org/0000-0001-6262-9419

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри стилістики української мови

Українського державного університету імені М.П. Драгоманова

Статтю присвячено дослідженню епістолярію Григорія Сковороди до Михайла Ковалинського, що написаний у традиціях Просвітництва, коли філософи, риторичні, письменники проводили повчальні бесіди зі своїми учнями. Доведено, що листи мають класичну композиційно-структурну побудову: складаються з трьох частин (зачин, основна частина і завершальна). Визначено, що початкові формули-звертання побудовано за такими моделями: дво-, три-, чотири-, п'яти-, шестикомпонентні з перевагою останньої групи; формули прощання починаються переважно компонентом «бувай здоров» та супроводжується звертанням до адресата: «бувай здоров + звертання (поширене/непоширене) до адресата + побажання»; конструкції, які починаються лексемою «*прощай*», поодинокі. Закцентовано увагу на тому, що введення грецької мови в епістолярій зумовлено прагненням учителя-філософа заохотити свого учня до її вивчення. У процесі дослідження з'ясовано, що в основній частині кореспонденції міститься розповідь, міркування, конкретні пропозиції, завдання, прохання до Михайла Ковалинського. Серед текстотвірних елементів мовомислення поета-філософа визначено цитатність, зокрема латинськомовні та грецькомовні, які звучать природно, вмотивовано, відповідно до традиційної освіти того часу, крім того, пересипані семантично різнотипними цитатами-знаками. До них належать як власні імена, так і «цитатні імена», що є своєрідним функціонально-стилістичним кодом, який свідчить про орієнтованість на античну риторичну, поетику, церковнослов'янську гомілетичку, та дозволяють зрозуміти світогляд Григорія Сковороди як богослова, філософа, учителя-літератора. Закцентовано увагу на тому, що епістолярій насичений риторичними тропами й фігурами: антитезами, оксиморонами, перифразами, ампліфікаціями, або поєднує кілька риторичних прийомів: *метафоричні образи + порівняння + антитезу + символізм + риторичний оклик*. Визначено, що образність та повчальність основної частини листів до Михайла Ковалинського створюється фразеологізмами античного та біблійного походження, обігруванням українських фразеологізмів, підбором синонімічних відповідників, а також приказками, прислів'ями, афоризмами, сентенціями, що підтверджують слушність думки.

Ключові слова: епістолярний стиль, стилістичні фігури, ампліфікація, цитата-знак, фразеологізми, мовотворчість, Григорій Сковорода.

The article is devoted to the study of Hryhoriy Skovoroda's epistolary to Mykhailo Kovalinsky, which was written in the traditions of the Enlightenment, when philosophers, rhetoricians, and writers held instructive conversations with their students. It is proved that the letters have a classical compositional and structural format: they consist of three parts (the beginning, the main part, and the final part). It was determined that the initial formulas-inversion were built according to the following models: two-, three-, four-, five-, six-component with the advantage of the last group; farewell formulas usually begin with the component "be well" and are accompanied by an address to the addressee: "be well + appeal (common/uncommon) to the addressee + wishes"; constructions that begin with the token "farewell" are rare. Attention is focused on the fact that the introduction of the Greek language in the epistolary is due to the desire of the teacher-philosopher to encourage his student to study it. In the process of research, it was found that the main part of the correspondence contains stories, considerations, specific proposals, tasks, and requests to Mykhailo Kovalinsky. Among the text-creating elements of the poet-philosopher's language thinking, citation is defined, in particular Latin and Greek, which sound natural, motivated, in accordance with the traditional education of that time, and are also sprinkled with semantically diverse quotation marks. They include both proper names and "quoted names", which is a kind of functional and stylistic code that indicates an orientation towards ancient rhetoric, poetics, Church Slavonic homiletics, and allows us to understand the worldview of Hryhoriy Skovoroda as a theologian, philosopher, teacher-writer. Attention is focused on the fact that the epistolary is saturated with rhetorical tropes and figures: antitheses, oxymorons, paraphrases, amplifications, or combines several rhetorical techniques: *metaphorical images + comparison + antithesis + symbolism + rhetorical exclamation*. It has been determined that the imagery and instructiveness of the main part of the letters to Mykhailo Kovalinsky is created by phraseology of ancient and biblical origin, playing with Ukrainian phraseology, the selection of synonymous counterparts, as well as sayings, proverbs, aphorisms, and maxims that confirm the correctness of the opinion.

Key words: epistolary style, stylistic figures, amplification, quotation mark, phraseological units, language creation, Hryhoriy Skovoroda.

Постановка проблеми. До творчості Григорія Сковороди та його постаті завжди виникає велике зацікавлення науковців, оскільки це «людина, за якою в українському суспільно-культурному дис-

курсі міцно закріпилося визначення *народний філософ, мислитель, любомудр, гуманіст-просвітитель, педагог*», письменник давньокнижної літературної доби й предтеча новомовного пись-

менства [7, с. 127]. Особливий інтерес становить мова митця, зокрема й епістолярна спадщина, яка може дати «відповідь на багато питань, які безпосередньо стосуються не лише історії української літературної мови, а й ширше – історії української духовності, зокрема історії української ментальності й історії української мовної свідомості» [2, с. 53].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Творчість Григорія Сковороди (літературна, філософська, епістолярна) була й залишається об'єктом наукових студій літературознавців, зокрема І.Я. Франка, Ю.Я. Барабаша, М.Г. Жулинського, Г.С. Мазохи, Л.Є. Махновця, Ф.М. Поліщука, В.О. Шевчука та ін.. Аспект філософської думки вивчали Д.І. Багалій, Г.М. Верба, М. Попович, В.Я. Стадниченко, Л.В. Ушкалов, В.О. Хитрук та інші. Мовотворчість поета-філософа була об'єктом досліджень у розвідках І. К. Білодіда, Л.П. Гнатюк, М.А. Жовтобрюха, Л.І. Мацько, О.Г. Муромцевої, І.І. Огієнка, Л.П. Петрова Озель, Ю.В. Шевельова та інші. На думку вчених, мова Григорія Сковороди «засвідчує інтелектуалізм» та є провідним складником його стилю, що виявляється в афористичності, діалогізмі, полілогічності, контрастності, філософічності та науковості [10, с. 50–51].

Постановка завдання – виокремити й охарактеризувати структурні та мовностильові особливості епістолярію найосвіченішого українця XVIII століття Григорія Сковороди до свого учня Михайла Ковалинського.

Виклад основного матеріалу. Листи Григорія Сковороди вперше мовою оригіналу без перекладу були надруковані Д. Баглієм у виданні 1894 р., де були вміщені майже всі латинські листи до М. Ковалинського, зокрема 77 листів. Серед адресатів були І. Базилевич (ректор Харківського колегіуму), Я. Долганський (художник з міста Острозька на Воронезьчині), Ф. Жебоклицького (особу встановити не вдалося), В. Зембровський (поміщик), І. Єрмолов (харківський купець), А. Карпов (найбагатший харківський купець), К. Ляшевський (ігумена Троїце-Сергієвої лаври), В. Максимович (особу встановити не вдалося), П. Пискунівський (харківський аптекар), Я. Правицький (учень Харківського колегіуму), О. Сошальського (брат А. Сошальського), С. Тевяшова (воронезький поміщик), Є. Урюпін (харківський купець) та інші.

За жанровим наповненням епістолярна спадщина різноманітна – офіційно-ділова, навчальна, повчальна. Листи Григорій Сковорода писав латиною з вкрапленням грецьких слів та висловів, а також українською старокнижною мовою.

Листи до Михайла Ковалинського написані в традиціях Просвітництва, коли філософи, ритори, письменники проводили «наукові дискусії у формі листування, повчальні бесіди зі своїми учнями й послідовниками» [7, с. 296] та переважно мають класичну композиційно-структурну побудову: складаються з трьох частин (зачин, основна частина і завершальна). Початкові формули-звертання побудовані за такими моделями:

1) двокомпонентні: *Здрастуй, друже!* [12, с. 407]; *Найдорожчий Михайле!* [12, с. 341; с. 430; с. 431], *Здрастуй, друже!* [12, с. 407]; *Ἐράσμιε Μιχαήλ* (грец. Любий Михайле) [12, с. 399]; *Найжаданіший Михайле!* [12, с. 412];

2) трикомпонентні: *Любезний друже Михайле* [12, с. 451]; *Найжаданіший мій Михайле* [12, с. 403; с. 410]; *Найжаданіший друже Михайле* [12, с. 395];

3) чотирикомпонентні: *Найдорогоцінніший друже мій Михайле* [12, с. 420], *Мій найдорожчий Михайле, здрастуй!* [12, с. 400]; *Мир тобі, мій брате* [12, с. 413]; *Здрастуй, скарбе софістичних перлин!* [12, с. 424];

4) п'ятикомпонентні: *здрастуй, мій скарбе! Найдорогоцінніший Михайле!* [12, с. 436]; *Мій Михайле, радій в господі!* [12, с. 397];

5) шестикомпонентні: *Здрастуй, найдорожчий мені ζωον (з грец. істото), наймиліший Михайле!* [12, с. 398]; *Здрастуй, мій найсолодіший любителю муз, Михайле!* [12, с. 415]. *Здрастуй, Михайле, друже еллінів і любителю муз!* [13, лист 9]. Аналіз зачинів показує, що в листуванні Сковороди до Михайла Ковалинського переважають поширені шестикомпонентні моделі, проте в поодиноких листах вони відсутні. Так, наприклад, лист від 1 грудня 1762 р. містить лише епіграф з Біблії «*Блаженні ваші очі, що бачать, і вуха, що чують* (Мат[фей], гл. 13)», який зумовлює подальше внутрішньотекстове наповнення [13, лист 21].

Зазвичай «епістолярне прощання вміщує формулу прощання, поєднану нерідко з побажанням чи звертанням, що засвідчує прихильність адресанта до адресата і власне підпис» [1, с. 357]. Формула прощання в листах до Михайла Ковалинського переважно починаються компонентом *бувай здоров*: «*Бувай здоров!*» [12, с. 408] та переважно супроводжується звертанням до адресата: «*Бувай здоров, мій любителю муз! Тим часом з великим нетерпінням жду твого листа*» [12, с. 400]; «*Бувай здоров, найдорожчий!*» [12, с. 410]; «*Бувай здоров, мій Михайле!*» [12, с. 414]; «*Але бувай здоров, мій найдорожчий!*» [12, с. 430]; «*Бувай здоров, альфо софіс-*

тів!» [13, лист 53] або «**Бувай здоров, нащадку Ісаака!**» [13, лист 21]. Зустрічаємо в листах формули прощання, які мають трикомпонентні частини: починаються компонентом **бувай здоров + звертання (поширене/непоширене) до адресата + побажання**: «**Бувай здоров, мій найдорожчий, і, наскільки можеш, намагайся віддалятися від страшно розбещеної черні!**» [12, с. 425]; «**Бувай здоров, вельми дорога мені голово, сполучай зміїну мудрість з голубиною простотою!**» [13, лист 12]; «**Бувай здоров, найдорожчий, і люби разом з добрими науками чесному, джерело всякої втіхи, і відплачуй нам любов'ю за нашу любов!**» [12, с. 411]; «**Бувай здоров, найдорожчий, і будь моїм товаришем у боротьбі!**» [12, с. 429]. Побажання представлено імперативними формами: **відплачуй, будь, намагайся віддалятися, сполучай** та ін.. Крім того, зустрічаємо конструкції, які починаються лексемою **прощай**: «**Прощай, найдорожчий, і постарайся любити мене взаємно!**» [12, с. 406]. «**Прощай, найдорожчий!**» [13, лист 17]. Деякі листи до Михайла Ковалинського не мають формул прощання, наприклад: *вересень-жовтень 1762 р.* [12, с. 403]; *серпень-вересень 1762 р.* [12, с. 398]; *вересень 1762 р.* [12, с. 399].

Підпис автора листа має також кілька моделей, зокрема:

1) двокомпонентні: «*Григорій Сковорода*» [12, с. 453];

2) трикомпонентні: «*Твій Григорій Савич*» [12, с. 411; с. 431];

3) чотирикомпонентні: «*Твій друг Григорій Сковорода*» [12, с. 398]; «*Осел від софістів Григорій*» [12, с. 425];

4) п'ятикомпонентні: «*Твій новий друг Григорій Сковорода*» [12, с. 397]; «*Вельми люблячий тебе Григорій Савич*» [12, с. 399]; «*До тебе вельми прихильний Григорій Сковорода*» [12, с. 410]; «*Вельми відданий тобі Григорій Савич*» [12, с. 431]; «*Твій в господі Григорій Сковорода*» [12, с. 430]; «*Весь твій в господі Григорій Сковорода*» [12, с. 414]; «*Осел серед софістів Григорій*» [13, лист 53];

5) шестикомпонентні та більше: «*До тебе вельми прихильний Григорій Савич*» [12, с. 410]; «*Твій друг и брат, слуга и раб Григорій Варсава Сковорода – Данил Мейнгард*» [12, с. 451]. Варто звернути увагу на підпис Григорія Сковороди в листах до Михайла Ковалинського – Данил Мейнгард. Це псевдонім, який поет-філософ почав використовувати з 1775 р., коли Михайло Ковалинський розповів про своє знайомство із швейцарським мислителем та про те, що виявив багато спільного в поглядах і способі життя Мейнгарда й Сковороди.

Деякі листи до Михайла Ковалинського мають тільки зачин грецькою мовою Χαῖρε, ἑράσμιέ μου τέττιξ, καί φίλτατε μύρμηξ! Μιχαήλ φιλόμουσε! (*Здоров, любима моя цикада і найдорожча мурашко! Михайле, любителю муз!* [13, лист 57]; а деякі – повне обрамлення: зачин та власний підпис написані грецькою мовою, наприклад текст, що датований кінець березня – початок квітня 1763 р [12, с. 416]: **зачин** Κήδιστέ μου ὦ Μιχαήλ, Χάριν εὐχομαι σοί ἔν τῷ κυρίῳ ἡμῶν! (*Найдорожчий мій Михайле, молюся про ласку для тебе в господа нашого!*) Vale, ὦ κήδιστε, καί ἡμᾶς ἀντιφίλει! (*Бувай здоров, о дорогий, і відплачуй мені за любов любов'ю!*); **власне підпис** Σὸς Γρ[ηγόριος] Σ[αββίν]. (*Твій Григорій С[авич]*) [13, лист 42]. Уведення грецької мови в епістолярій до Михайла Ковалинського зумовлено прагненням учителя-філософа заохотити свого учня до вивчення грецької мови, оскільки тому було «не дозволено офіційно вивчати грецьку мову» (що вказано в листі за серпень-вересень 1762 р.) [12, с. 397].

Щоб декодувати інформацію, висловлену автором, як у текстах художнього стилю, так й епістолярного «необхідно виявити підтекст, систему авторських прийомів вираження смислу, з'ясувати естетику образності» [16, с. 187]. Лінгвостилістичний аналіз епістолярію Григорія Сковороди до Михайла Ковалинського дав можливість визначити найвиразніші мовностильові особливості **основної частини** листа, що містить розповіді, міркування, конкретні пропозиції, завдання, прохання.

По-перше, варто звернути увагу **на цитатність** як основу мовомислення поета-філософа та текстотворчий елемент його епістолярію, оскільки «кожен текст чи витвір мистецтва репрезентує завжди позатекстову реальність, яка сприймається відповідно до підготовленості реципієнта, до його загальнокультурного рівня» [16, с. 188]: «*Я ніколи не перестану переконувати тебе, щоб ти присвятив себе не вульгарним музам, а прекрасним ділам, які зневажає юрба, тим книгам, яких, як каже Муре, «рідко хто бере в руки». А для заохоти не можу не скористатися такими словами нашого Еразма: «Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність». Хай також завжди живе в твоїй душі і такий вислів Плінія: «Втрачений той час, який ти не використав на навчання»* [12, с. 412]. Неперекладні латинськомовні та грецькомовні висловлення в листах до Михайла Ковалинського, звучать природно, вмотивовано, відповідно до традиційної освіти того часу, де вагому роль відводили знанням латинської та грецької мов, наприклад: «*Нагоду*

до написання цього вірша дав сьогоднішній день во святих отця нашого **Иоанна Златоуста**; надсилаю тобі в подарунок такий його золотий вислів: *Οὐδέν ἤμας οὕτως εὐφραίνειν οἴοθεν Α, ὡς τὸ συνείδός καθαρόν καί ἑλλίδες ἀγαθαί.* – «**Ніщо звичайно не приносить нам такої радості, як чиста совість і добрі сподівання**» [13, лист 17]. Більшість листів до Михайла Ковалинського, хоча написані латиною, пересипані грецькомовними цитатами. Наприклад, у листі за 9 липня 1762 р. поет-філософ наводить п'ять благочестивих сентенцій для свого учня:

1. Κάλλιστον ἐφόδιον ἐν τῷ γήρατι ἡ σοφία. – «Найкращий путівник в старості – це мудрість», або παιδεία, тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки.

2. Σεμνός ἐρός ἀρετῆς – «Прекрасна і велична любов до чесноти». Бо не можна не поважати того, у кому вбачаєш оселю чесноти; адже де любов до чесноти, там повинна бути гідність.

3. Φίλους ἔχων νομίζε θησαυρούς ἔχειν. – «Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом». Ніщо, каже, Сенека, так не радує, як вірна дружба.

4. Χαλεπά τά καλά. – «Прекрасне важке» [12, с. 396].

За свідченнями сучасників, Григорій Сковорода «говорив у житті простою розмовною українською мовою, добре знав український фольклор і життя всіх сфер суспільства», але світогляд богослова «не дав можливості відірватися в літературній творчості від церковнослов'янщини, «греки й латини», перейти на просту українську мову» [9, с. 66]. Так, у листі (лютий-початок березня 1763 р.) до Михайла Ковалинського учитель-філософ серед засобів досягнення чеснот (віри, надії, любові) називає, зокрема грецьку та римську літератури, а відповідно їй визначені мови, оскільки ці тексти треба було читати в оригіналі: «*Чи хочеш досягти? Для цього потрібні підстави, які ви називаєте засобами. Які ж засоби? Вони такі: знання грецької і римської літератури, яке дається нічними заняттями (я тобі уже називаю засіб засобу), втеча від юрби і мирських справ, зневага до багатства, піст і помірність...*» [12, с. 414]. Епістолярій Григорія Сковорода до свого учня Михайла Ковалинського навантажений семантично різнотипними **цита-тами-знаками**. До них належать «власні імена або цитатні імена», що є своєрідним функціонально-стилістичним кодом, який «засвідчує зорієнтованість авторського мовомислення на універсум попередньої національної і світової, вербальної та невербальної культури» [14, с. 141]: **Арістотель** (давньогрецький ритор, науковець-

ециклопедист); **Боецій** (римський державний діяч); **Горацій** (поет «золотого віку» римської літератури); **Демостен** (старогрецький оратор і політичний діяч); **Демонакт** (давньогрецький філософ-мораліст); **Ісократ** (афінський оратор, публіцист); **Мелантій** (грецький філософ); **Мойсей** (іудейський пророк); **Платон** (грецький філософ); **Плутарх** (давньогрецький письменник, історик, філософ-мораліст); **Крез** (останній цар провінції Лідії, якого вважали найбагатшою людиною свого часу, стало символом багатства); «*не заздрю Юліям*» (тобто славі, подібній до тієї, якої досяг **Юлій Цезар** – диктатор Стародавнього Риму); **Корінф** (місто-держава у Стародавній Греції); **Троя** (стародавнє місто); **Карфаген** (місто, зруйноване римськими військами); **Гелікон** (гора в Греції, на якій, за міфами жили музи); **Камени** (у римській міфології богині мистецтва та наук); «*сьогодні ми живемо життям Кроноса*» – у грецькій міфології титан, втілював абсолютний і абстрактний час [13, лист 67]; **Тартар** (у грецькій міфології підземне царство). Наприклад, лист від 27 січня 1763 р. пересипаний цитатами-знаками: від початку «*Оскільки тепер мені нічого тобі сказати, то через моє посередництво з тобою буде розмовляти наш Плутарх – муж, сповнений віри і чесноті, найвидатніший з тих, хто присвятив себе благородним Музам, цим чарівним Каменам (музам) і небесному Гелікону*» до завершення «*Я зневажаю Крезів, не заздрю Юліям, байдужий до Демосфенів, жалію багатих: хай володіють собі, чим хочуть*» [12, с. 410–411]. Саме такі образи «вербалізовані у форматі знаків-вказівок» [14, с. 140] є рисами традиційної книжності, зокрема античної риторички, поезики, церковнослов'янської гомілетики, дозволяють зрозуміти світогляд Григорія Сковорода як богослова, філософа, учителя-літератора.

По-друге, насиченість текстів риторичними тропами і фігурами. В епістолярії Григорія Сковорода відзначаємо, що мовостиль автора «позначений характерними рисами українського бароко, зокрема риторизмом» [9, с. 67]. Серед таких стилістичних фігур виокремлюємо **риторичні питання**, які переважно не потребують відповіді, проте більшість листів будуються за принципом діалогу **питання-відповідь**: «*З ким тобі підтримувати відносини? – питаєш ти. Пхе! З хорошими, – відповідаю я коротко. А з хороших лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний*» [12, с. 407]. У листі (вересня – жовтень 1762 р.) читаємо: «**Що є філософія? Відповідь:** перебувати на самоті з собою, з собою уміти вести розмову»

[12, с. 401]. Емоційно-експресивне навантаження в листах створюється чергуванням речень з риторичними окликами та риторичними питаннями: *«О, справді пекельна змія! Це посланці сатани, прикриті людським образом. Я сам зазнав на собі укусів шести або семи таких отруйних гадюк. Який злий геній скеровує їх на прості серця? Що в них спільного з людьми щирими, які не знають і не мають ніяких хитрощів? Що спільного, питаю я, у рака зі змією? Діаметрально, як кажуть, протилежні вони такого роду натурам і нападають на них, як вовки, безсумнівно, заради вигоди»* [13, лист 12].

Основний виклад листів насичений антитезами, оксиморонами, порівняннями, ампліфікаційними рядами, паралелізмами, що зумовлено прагненням «зрозуміти і розкрити людську душу, сповнену протилежностей» [9, с. 67]. Спостерегаємо антитези, що *позначають абстрактні поняття*: живий – мертвий; життя – смерть, сміх – плач, щастя – горе; що *позначають релігійні поняття*: праведний-грішний. Наприклад: *«Адже плачемо ми чи сміємося, займаємося серйозними справами чи бавимося – все робимо для нашого господя, для якого ми вмираємо і живемо та ін.»* [13, лист 9]; *«Так всяка чеснота і всяке благо спочатку уявляються гіркими, а під кінець стають солодшими»* [12, с. 412]; *«Тому хай вони прирікають себе, якщо хочуть, на вічну смерть, а нас – на вічне життя»* [13, лист 63]; *«Ігумен помер, народ метушиться, плачучи; я сміюся і разом з тим плачу в душі. Сміюся з людської глупоти, її ж оплакую»* [12, с. 426]. Безперечно, такими антитезами Григорій Сковорода створює контрастні образи, що ґрунтується на протиставленні понять, метафізичних оцінок зображуваного, підкреслюючи полемічно загострене мовомислення автора цих рядків. Крім того, до виразних індивідуально-авторських експресивних засобів належить **оксиморон**, який побудований на логічній несумісності, відношенні протиріччя між його компонентами. Власне, за допомогою таких образних висловів учитель-наставник передає суперечності описуваних понять, діалектику самого життя та дає характеризувальну оцінку певним особам: *«Спіши повільно»* [13, лист 69]; *«перші місця займають пустомудрі»* [13, лист 62]; *«слідуй не порожнім хитромудроцям софістів»*; душа, *«яка мовчки веде бесіду сама з собою»* [13, лист 8]. **Перифрази** дають змогу в емоційно-експресивній формі виявити ставлення автора до зображуваного: *«досвід – наставник дурнів»* [12, с. 420], до осіб уже визначених: *«Я прямо став*

міркувати таким чином: переяславські миші були причиною того, що мене викинули з великими неприємностями із семінарії» [13, лист 68]. **Порівняння** в епістолярії Григорія Сковороди слугують для виділення суттєвої ознаки описуваного явища, предмета. Виокремлюємо такі граматичні вираження цієї фігури:

1) **порівняльний зворот, що вводиться сполучниками як, мов, ніби, нібито, немовбито** та ін.: *«Манна? Що це таке? Юрба сприймає це, як осел звуку ліри»* [13, лист 21]; *«Можливо, поета так само легко зрозуміти, як мавпу, коли вона розповідає»* [13, лист 65]. *Наш Яшко вже сміється і бавиться, ніби ластівка, провіщаючи весну* [13, лист 36]. Зауважимо, що зоосимволіка в порівняльних конструкціях допомагає глибше пізнати вияви авторського світосприйняття та світорозуміння;

2) **підрядним реченням**: *«коли тебе запрошували до панського двору, коли ти мало не зробився викладачем німецької мови, – як тоді, повторюю, я обурювався? Так буває, коли в левиці відбирають її малят або в чадолубивої жінки віднімають її дитину»* [12, с. 437]; *«найлютіший звір звичайно завжди слідує за благородними вчинками, як дим слідує за вогнем»* [13, лист 66];

3) **порівняльно-приєднувальні конструкції, побудовані за принципом образної аналогії**: *«як черевик і ступня не обернені в різні сторони, так і нахил душі створює відповідне собі життя»* [13, лист 73];

4) **речення порівняльні структури, в яких об'єкт порівняння охоплює всю предикативну частину**: *«Наше християнське життя – це "військова" служба»* [13, лист 64]; *«Що смерть духовна – нещастя, ...»* [12, с. 425]; *«досвід – наставник дурнів»* [13, лист 47];

5) **вводиться конструкцією подібно до**: *«коли душа вільна і відречена від усього, подібно до дельфіна мчить»* [13, лист 8].

Як зазначає Л.І. Мацько, «хоч і заявляв Сковорода, що істина має просту мову, сам же широко використовував фігуральні вирази, метафоричні конструкції, символи, майже весь арсенал поширених тоді у світській і духовній культурі прийомів у засобів красномовства (епітетів, антифраз, перифраз, ампліфикацій, асонансів та ін.)», що було викликане прагненням «зрозуміти й розкрити людську душу, сповнену протилежностей, та прекрасний і болісно трагічний світ навколо» [9, с. 67]. Так, у листі, написаному 15 лютого 1763 р., Григорій Сковорода висловлює надзвичайно глибоко думку про людську сутність, поєднуючи з цією метою кілька риторичних прийомів:

метафоричні образи + порівняння + антитезу + символізм + риторичний оклик: «Лише тепер я пізнаю, що ти не з породи шулік, але від крові благородних орлів, які лунуть до вищого і, зневажаючи кажанів з їх любов'ю до темноти, злітають до сонця. О, якщо б цей голос я частіше від тебе чув!» [13, лист 31]. Загалом вміння використовувати риторичні тропи та фігури було сформовано в Григорія Сковорода вимогами класичної освіти. Наприклад, у курсі поезики «Сад поетичний» М. Довгалевського визначено дев'ять фігур, які творяться додаванням слів: «повторення, антистрофа, подвоєння, поліптон, повторення на початку і в кінці речення, синонімія, метонімія, полісиндетон і градація», а фігур думки «налічується двадцять шість: запитання, несподівана відповідь, відповідь собі самому, упередження, поправка, вагання, звернення до слухачів, прозопопея, апострофа, гіпотилізіс, апосіопеза, етопея, емфаза, затримка, пропущення, ораторська свобода, уступка, іронія, розчленування, передача на чийсь розсуд, заклинання, побажання, прокляття, епіфонема і вигук» [17, с. 125]. Це вказана лише невелика частина фігур з курсів поезики та риторики, які треба було розрізняти й вправно застосовувати на практиці.

По-третє, образність та повчальність основної частини листів до Михайла Ковалинського створюється фразеологізмами античного та біблійного походження, приказками, прислів'ями, афоризмами, що підтверджують слушність думки.

• **Фразеологізмами античного та біблійного походження:** «Прійми сію мою лепту. Читай. Мудрствуй» [12, с. 448] – цей біблійний вислів уживається («лепта вдовиці», «внести свою лепту», «лепта»), коли «йдеться про чийсь внесок – кількісно малий, але великий за своєю моральною цінністю; чийсь посильний внесок» [5, с. 242]. Зустрічаємо в листах два фразеологізми, коли другий розгортає, уточнює зміст першого. Фразеологізм *біла ворона* – «той, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним, зовсім не схожий на інших» [15, с. 145–146] доповнено сталим висловом *ліхтар Діогена* – «спосіб шукання істини, шукання серед зіпсованого суспільства справжньої людини», що постав з історії, описаної письменником III ст. н.е. Діогеном Лаертським у творі «Життя, учення і думки знаменитих філософів» про те, що грецький філософ Діоген із Сінопа (IV ст. до н. е.) одного разу засвітив вдень ліхтар і, ходячи з ним по вулицях, говорив: «Я шукаю людину» [11]: «Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони. Щоб знайти таку людину, тобі потрібно

буде багато ліхтарів Діогена» [12, с. 407]. У листі від 15 лютого 1763 р. Григорій Сковорода, роздумуючи над питаннями, що є християнська любов, використовує в сильній, завершальній, позиції фразеологізм *а каї о*: «Хіба не мертвою є душа, позбавлена істинної любові, тобто бога? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не є ніщо без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов, любов, початок, середина і кінець, альфа і омега. Завершу коротко: від тебе початок, у тобі ж і кінець» [13, лист 32]. Наведений фрагмент показує поета-філософа як майстра ораторського мистецтва, який вибудовує текст лексико-синтаксичними засобами: риторичними питаннями, лексико-семантичними повторами (лексемами *любов*), ритмомелодикою, підкреслюючи ефект високого ораторського стилю з його висхідними й спадними інтонаційними зламами, висновковою частиною («Завершу коротко: від тебе початок, у тобі ж і кінець»). У листі (26–27 жовтня 1763 р.) до Михайла Ковалинського використовує фразеологізм *О tempora, o mores!*, що з в перекладі з латини звучить: «О часи! О звичай!» [12, с. 426]. Цей вислів уживав у своїх промовах римський оратор і політичний діяч Цицерон (106–43 до н.е.). Григорій Сковорода в листі до свого учня описує неблагочестиву поведінку духовництва в храмі, зокрема в ставленні до смерті ігумена та висловлює велике здивування з приводу падіння моралі: «*О tempora, o mores!*».

• **Приказки, прислів'я**, які Григорій Сковорода наводить у листах, часто переходить у роздуми з морально-етичного питань сутності людського буття, наприклад: «Отже, за прислів'ям: «де в кого болить, там він і руку держить», – скупий безперервно думає про гроші, купець – про товари, орач – про волів, воїн – про зброю, – коротше, що в кого болить чи радує, те є в кожного в голові і на язичі» [12, с. 416]. У прикладі спостерігаємо використання анепіфори – своєрідного кільцевого обрамлення думки: починає філософ з прислів'я і завершує ним, проте в трансформованому вигляді.

• Повчальні настанови Григорій Сковорода дає Михайлові Ковалинському через давні афоризми «До того ж існує древній афоризм: «Бери вершину і матимеш середину» [13, лист 52]. Природно, що тексти, які мають міркувальний та повчальний характер, пронизані стилістично маркованими елементами, що виявляються в модальній семантиці прохання й наказовості (*бери, подбай, напиши, прийми, перекладай, уникай, позбав,*

тікай, збережи, піднось, шукай, слухай, вислухай, обдумай, думай і вирішуй, прийми та ін.) та реалізуються у відповідних синтаксичних структурах: «*пильнуй чистоту своєї душі*» [12, с. 431]; «*сполучай зміну мудрість з голубиною простою!*» [13, лист 12]; «*склади для мене три або чотири віршики і перешли їх мені*» [13, лист 5]; «*напиши в листі-відповіді, яка твоя думка*» [12, с. 414]; «*Шукай в теперішньому житті тільки царства божого, піклуйся і дбай тільки про доброту і мудрість*» [12, лист 22].

• **Сентенції.** В епістолярії Григорія Сковороди пізнавальним стрижнем є використання висловів повчального змісту із зазначенням автора, особливо філософ опирається на думки Платона: «*Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків, як співає наш Палінгеній*» [12, с. 407]; «...і одно висловлювання Платона, на яке я нещодавно натрапив і яке я радо тобі повідомляю. Це така сентенція: «*Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим*» [13, лист 22]; «*Бо якщо ти добре посіси в теперішньому, то добре пожнеш у майбутньому, і ніхто з тих, хто придбав святі звичаї, не буде позбавлений у старості своїх заощаджень. Сюди відноситься і одно висловлювання Платона, на яке я нещодавно натрапив і яке я радо тобі повідомляю. Це така сентенція: «*Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим*» [13, лист 22].*

• **Власний вислів, що став афоризмом + афоризми відомих діячів.** Аналіз міркувань, висловлених у кореспонденції, підтверджують тезу Г.С. Мазохи, що такі «листи могли стати для митця майстернею, сповідальнею, навіть чернеткою наступного твору <...>, адже для письменника роздуми з пером в руці – це спосіб існування» [6, с. 41]. Наприклад, лист від 7 лютого 1763 р. наповнений роздумами про час та настановами про його використання: «*Найжаданіший Михайле! Тому що з усіх втрат втрата часу найтяжча, то навіть одна мить цих ангельських днів така цінна, що перевищує все, що ми маємо, навіть себе самого настільки, наскільки час перевищує все, чим ми володіємо*» [12, с. 412], а завершує свої настанови ампліфікованими рядами афоризмів, зокрема зі збірки висловлювань Еразма Роттердамського та Плінія – давньоримського державного діяча, письменника, оратора: «*Я ніколи не перестану переконувати тебе, щоб ти присвятив себе не вульгарним музам, а прекрасним ділам, які зневажає юрба, тим книгам, яких, як каже Муре, «рідко хто бере в руки». А для захоплення не можу не скористатися*

такими словами нашого Еразма: «Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність». Хай також завжди живе в твоїй душі і такий вислів Плінія: «Втрачений той час, який ти не використав на навчання» [12, с. 412]. Пізнавальною сферою для Григорія Сковороди є слово-образ **ЧАС** як філософська категорія, що наскрізно проходить у листуванні до Михайла Ковалинського. Лексико-семантичними маркерами, що передають номінацію часу, є різні частини мови (іменники, прислівники, дієслова) та сполуки (прикметник+іменник; дієслово+іменник: числівник+іменник; іменник+іменник): *раненько; година; днина; дні і ночі; рік; старіє; майбутнє; сучасне; минулі роки; раніше сходу сонця; лови час; одно літо; підсумок часу; втрачений час.* Осмислення цінності категорії часу переходить у філософські роздуми-настанови: «...де ціна витраченого часу? Звертаючись до самого себе з такими словами, я почав підводити підсумок часу: коли, для скількох, на які дурниці я витрачав рік, дорожчу за все. <...>. На майбутнє ми надіємося, сучасним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, нехтуємо тим, що є, так ніби те, що минає, може вернутись назад або напевно мусить здійснитися сподіване. <...>. О, якщо б, мій Михайле, ми так використовували час, щоб у збентеженні потім не молили даремно про те, про що дурні звичайно голосять: *О, якщо б Юпітер повернув мені минулі роки! Правильно використав час той, хто пізнав, чого треба уникати і чого домагатися*». Зауважимо, що концепт **ЧАС** знаходить своє продовження у творчості Тараса Шевченка [4, с. 141–147] та Ліни Костенко [3, с. 187–200].

У листах спостерігаємо як мовно-естетичні знаки світової культури перегукуються з українськими: «*Та ба! як мало цікад, хоч всюди повно ослів, що люблять каламутну воду і не п'ють, як говорить твій Аристотель, поки не скаламутять води*» [13, лист 57] // український варіант «*ловити рибку в каламутній воді*» ірон. – використовувати будь-які обставини, всіляко хитрувати для власної вигоди, намагаючись приховувати свої дії [15, с. 444]. З цього погляду цікавим є лист № 46 Григорія Сковороди до Михайла Ковалинського, у якому обговорюються особливості перекладу фразеологізму «*абы ся курило*» на латинську мову, а тому філософ звертається до учня «*найщасливіший філолог! Михайле, здрастуй!*». Основою листа є опис значень фразеологізму та підбір синонімічного ряду: «*Наше прислів'я твердить, що досить диму, хоч би до вогню справа*

*не дійшла. Таким чином, і тут тінь – замість тіла, знак – замість речі. Але ось тобі прислів'я **dicis gratia, як кажуть – для виду, ти б сказав: dicationis gratia – для показу, – коли що-небудь робиться нашвидкуруч, – спосіб висловлення у нещирих виконавців релігійних обрядів, які часто в храмі жертвують богам не те, що гідне його, а тільки щоб мати знак, що вони принесли жертву. Перекладай так: [аби то для слави] та ін. Латинською мовою можна сказати **crasso filo – грубою ниткою. Безсумнівно, є прислів'я tenui filo – тонкою ниткою** [13, лист 46]. Можемо продовжити цікаві роздуми співрозмовників і запропонувати ще один український відповідник (фразеологізм-синонім) **про людське око**, що позначає «удавано, для створення, підтримання певного враження, потрібної думки про кого-, що-небудь» [15, с. 585].***

Висновки. Отже, епістолярна спадщина Григорія Сковороди, зокрема кореспонденція

до Михайла Ковалинського, допомагає глибше пізнати світогляд письменника-мислителя, еволюцію його поглядів, естетичні уподобання. Приватні листи до свого учня написані у формі листа-міркування, листа-настанови, листа-розмови та пронизані інтертекстуальними елементами: від цитатних імен до цитатних біблійних текстів, латинськомовних та грецькомовних цитат. Вони показують не тільки глибокі знання вченого-літератора, богослова в різних аспектах, зокрема літературі, риторичній, поетичній культурі, а й спонукають до роздумів. Невимушена дружня розмова з Михайлом Ковалинським майстерно пересипана риторичними тропами, фігурами, фразеологізмами, сентенціями. Крім того, багато листів Григорія Сковороди містять поетичні тексти (власні та перекладні), тому особливості поєднання їх з основною частиною листа, тематичне спрямування та стилістичне навантаження потребує детальнішого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. Київ: Рідна мова, 1998. 475 с.
2. Гнатюк Л.Г. Чому вивчення мови Григорія Сковороди актуальне для українців в XXI столітті. *Дивослово*. 2013. № 5. С. 51–56.
3. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ: Інститут української мови НАН України. 2009. 352 с.
4. Єрмоленко С.Я., Вокальчук Г.М., Ганжа А.Ю., Гнатюк Л.П., Сютя Г.М. Територія мови Тараса Шевченка. Київ. 2016. 348 с.
5. Коваль А.П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ: Наукова думка, 2001. 312 с.
6. Мазоха Г.С. Епістолярна спадщина Григорія Сковороди в контексті європейської епістолярної традиції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Філологія. Мовознавство*. № 36. Т. 1. 2018. С. 41–45.
7. Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі. Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. 607 с.
8. Мацько Л.І., О.М. Сидоренко, О.М. Мацько Стилїстика української мови. Київ: Вища школа, 2005. 462 с.
9. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика. Київ: Вища школа, 2006. 311 с.
10. Петрова Озель Л.П. Григорій Сковорода: Мовотворчість письменника-інтелектуаліста (До 300-річчя від дня народження мислителя, педагога, перекладача, музиканта). *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 25. Т. 1. С. 46–51.
11. Словопедія. Крилаті вислови. Ліхтар Діогена. URL: <http://slovopedia.org.ua/33/53403/33008.html>
12. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ: Наукова думка, 1983. 542 с.
13. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Київ, 1973. Т. 2. С. 218–288. URL: <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov211.htm>
14. Сютя Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ, 2017. 384 с.
15. Фразеологічний словник української мови: У 2-х книгах. Київ: Наукова думка, 1993. 980 с.
16. Цівун Н.М. Декодування тексту як основа лінгвістичного аналізу. *Філологічні науки*. 2013. Книга 2. С. 187–190. URL: <http://surl.li/ectwz>
17. Цівун Н.М. Стилїстичні фігури в поетиках та риториках викладачів Києво-Могилянської академії XVII–XVIII століть. *Система і структура східнослов'янських мов: До 200-річчя з дня народження В.І. Даля*. Київ. 2001. С. 121–126. URL: <http://surl.li/eimtw>